

Ключові слова: дитячий церебральний параліч, інформаційно-комунікаційно-організаційні технології, навчання учнів з дитячим церебральним паралічем.

SUMMARY

Garcharikova T. Innovative approaches in the educational process of students with cerebral palsy with the help of information and communication technologies from the point of view of the teacher.

In the article the author presents complex theoretical information related to the use of information and communication technologies in the learning process of students with cerebral palsy. The bulk of the text is a study of mixed character, consisting of several partial sections. The scope of the study includes the description and analysis of the current state, and identified determinants of the use of technology in the educational process in the target group of students. The author also gives the analysis and the facts of the real application of modern technologies in the selected schools from the point of view of pupils with cerebral palsy and their teachers.

Partial part of the CaseStudy research are also aimed at the learning process, equipment and amenities in selected schools, in which students with cerebral palsy are taught with the help of digital technology.

As a sample of the study were the teachers of basic schools, basic schools for pupils with disabilities and special classes for students with disabilities, teaching individuals with cerebral palsy within the Slovak Republic. A database of these schools we received from the Center for scientific and technical information of the Slovak Republic. Because the diagnosis of cerebral palsy in statistical information is not reflected, we had initially come from the information about the education of students with disabilities, and on this basis to choose a specific part of the teachers who come into contact with the target group in the educational process.

It is stressed that the widespread use of computer technology helps students with disabilities not only in communication with the outside world in general, but also to strengthen confidence and self-esteem. Modern computer technology develop abilities of the individuals with disabilities in the social field and in the field of mobility (in relation to the surrounding world) and, of course, in the field of education. Computers, which, among other things, must meet the conditions of accessibility to the physical characteristics of individuals with disabilities, equipped with special programs and procedures, help students with disabilities to expand the scope of education in different spheres of life.

Key words: cerebral palsy, information and communication technology, teaching students with cerebral palsy.

УДК 376.36:373.2

Н. М. Голуб

Харківський Національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди

ПІДГОТОВКА ДІТЕЙ ІЗ ЗНМ ДО НАВЧАННЯ У ШКОЛІ

У статті розглянуто труднощі, з якими стикаються діти із загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ) у школі; визначено механізми виникнення в них таких порушень, як дислексія, дисграфія, дискалькулія. Зважаючи на те, що в дошкільників із ЗНМ спостерігається недорозвинення вербальних, невербальних функцій, провідної діяльності, підготовка їх до школи має реалізовувати системний, комплексний, діяльнісний підходи. Необхідною є робота з корекції та формування в них усіх сторін мовленнєвої системи, розвитку гнозису, праксису, мнестичних, мисленнєвих процесів, а також емоційно-вольової та моторної сфер.

Ключові слова: загальне недорозвинення мовлення, молодші школярі, підготовка до школи.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку суспільства відмічається зростання кількості дітей із порушеннями психо-мовленнєвого розвитку внаслідок перинатальної та ранньої постнатальної патології ЦНС. Навіть мінімальна мозкова дисфункція може спричиняти затримку у формуванні низки психічних процесів, негативно відбиватися на мовленнєвому розвитку дитини. Неухильно збільшується чисельність дітей із загальним недорозвиненням мовлення, яке включене в синдроми нервово-психічних захворювань і обумовлює значний ризик виникнення в дітей труднощів під час навчання у школі, а іноді й порушень, зокрема дисграфії, дислексії, дизорфографії, дискалькулії. Це акцентує увагу фахівців на проблемі підготовки дітей із ЗНМ до школи й попередження неуспішності в опануванні ними базовими навчальними навичками.

Аналіз актуальних досліджень. На момент вступу до школи дитина має досягти шкільної зрілості. Під «шкільною зрілістю» слід розуміти такий рівень фізичного, психічного, у тому числі розумового й мовленнєвого розвитку дитини, що дозволяє залучати її до систематичного навчання, нового режиму життя, різного роду навантажень, які не будуть для неї занадто виснажливими (А. Богуш, Л. Божович, Д. Ельконін, Я. Йєрасик, А. Керн, М. Кольцова, І. Шванцара та ін.).

Що стосується шкільних навичок, то їх формування безпосередньо залежить від стану усного мовлення, розвитку в дитини функціональної бази (уваги, сенсорних, мнестичних, мисленнєвих процесів), здатності засвоювати навчальні дії та їх певний алгоритм (М. Вашуленко, Л. Виготський, О. Гвоздєв, Д. Ельконін, М. Жинкін, О. Лурія, О. Савченко та ін.). У дітей із ЗНМ цілком недостатніми для формування читання, письма, арифметичних навичок є і усно-мовленнєва, і функціональна, і операціональна бази (Л. Бартенева, Е. Данілавичюте, О. Корнев, Р. Лалаєва, Р. Левіна, Н. Пахомова, О. Російська, Н. Савінова, Н. Серебрякова, Є. Соботович, Л. Трофименко, Т. Туманова, Т. Філічева, Н. Чередніченко, Г. Чиркіна, М. Шеремет та ін.).

Корекційно-розвивальна робота з дошкільниками із ЗНМ спрямована на розв'язання завдань усунення в дітей недоліків фонетико-фонематичного, лексико-граматичного ладу, розвитку усного зв'язного мовлення, уваги, пам'яті, мислення, уяви, моторики (Т. Волосовець, О. Жильцова, Л. Єфіменкова, Г. Каше, Р. Лалаєва, І. Марченко, Н. Пахомова, Н. Серебрякова, Є. Соботович, Т. Туманова, Т. Філічева, Г. Чиркіна, М. Шеремет та ін.), підготовки їх до опанування поняттям числа, лічбою, обчислювальними навичками (Н. Гаврилова, О. Мастюкова, В. Тарасун та ін.).

Актуальними залишаються пошуки шляхів підвищення ефективності роботи, що спрямована на підготовку дітей із ЗНМ до школи і профілактику в них порушень писемного мовлення, дискалькулії.

Метою статті є визначення шляхів оптимізації корекційно-розвивальної роботи з дошкільниками із ЗНМ під час підготовки їх до школи та попередження в них неуспішності в опануванні базовими навчальними навичками.

Методами дослідження є аналіз науково-методичної літератури, вивчення досвіду корекційно-розвивальної роботи з дітьми із ЗНМ при підготовці їх до шкільного навчання.

Виклад основного матеріалу. Найважливішими складовими готовності дитини до шкільного навчання є достатній за віком фізичний розвиток, сформованість соціально-комунікативних умінь, повноцінний розвиток пізнавальної сфери (сенсомоторних, мнестичних функцій, уваги, мовлення, наочного та основ словесно-логічного мислення), певний рівень розвитку мотиваційної сфери (А. Богуш, Л. Божович, Л. Виготський, Н. Гавриш, О. Запорожець, Н. Зубалій, М. Поддяков, О. Проскура, Н. Стадненко та ін.).

У дітей із ЗНМ фізична і психологічна готовність до шкільного навчання часто є недостатніми. При ЗНМ у дошкільників страждають всі сторони мовленнєвої системи (Н. Баль, Л. Бартенева, Е. Данілавичюте, Г. Жаренкова, Р. Лалаєва, Р. Левіна, І. Марченко, О. Мастюкова, Н. Нікашина, Н. Пахомова, Н. Савінова, Н. Серебрякова, Є. Соботович, Л. Спірова, В. Тарасун, Л. Трофименко, Т. Туманова, Т. Філічева, Г. Чиркіна, М. Шеремет та ін.). Недостатніми за розвитком на момент шкільного навчання в багатьох дітей із ЗНМ є слуховий і зоровий гнозис, пам'ять, мислення, мотиваційна, емоційно-вольова й моторна сфери (Л. Андрусишина, С. Валявко, І. Власенко, А. Воронова, Т. Дубровіна, Г. Каше, В. Ковшиков, О. Корнев, О. Мастюкова, І. Мартиненко, І. Марченко, Л. Переслені, Є. Соботович, В. Тарасун, О. Усанова, З. Фігерето, Т. Фотекова, О. Черніченко, Н. Чурсіна, С. Шаховська, В. Юртайкін, А. Ястребова та ін.).

Насамперед, виключно важливою роботою з дітьми із ЗНМ є корекція недоліків та розвиток у них усного мовлення.

Готуючи дітей до школи, ми маємо формувати в них такі вміння й навички:

1. Уміння й навички, що забезпечують процес сприймання та розуміння мовлення:

- спроможність упізнавати та розуміти слова відповідно до їхнього значення, розрізняти за значенням слова, що є схожими за звучанням;
- розуміти предметно-змістову сторону висловлення;
- орієнтуватися на інтонаційну сторону висловлення, що сприяє розумінню мети повідомлення;

2. Уміння і навички, що забезпечують процес побудови висловлення:

- програмувати і передавати певний задум (думку, бажання тощо);

- добирати для висловлення слова відповідного лексичного і граматичного значення;
- правильно відтворювати звуко-складову структуру слів;
- правильно будувати прості синтаксичні конструкції;
- використовувати різноманітні види висловлювань відповідно до комунікативного завдання.

3. Уміння відрізнати правильно оформлені висловлення від неправильно (помилково) оформлених (як у чужому, так і у власному мовленні), визначати й виправляти почуті помилки.

4. Уміння здійснювати елементарні форми мовного аналізу та синтезу (фонематичного, складового, поділу речення на слова, складання речення зі слів).

Забезпечуючи мовленнєву підготовку дітей до школи, ми акцентуємо увагу на тому, що мовленнєва, у тому числі комунікативна, діяльність має супроводжувати всі інші види їхньої діяльності.

Розвиток дошкільника залежить від раціонального поєднання в його житті різних видів діяльності, а також від ступеню активності самої дитини, яка, діючи, засвоює щось нове. Усі види діяльності – образотворча, трудова, побутова, художня, музична, пізнавальна, мовленнєво-комунікативна, ігрова – сприяють психічному розвитку дітей. Але найбільшою мірою розвиток дитини пов'язаний із провідною її діяльністю, якою в дошкільному віці є гра. Гра обумовлює формування вікових психічних новоутворень і сприяє всебічному розвитку дошкільника (Є. Аркін, Л. Артемова, З. Богуславська, Л. Виготський, Д. Ельконін, Р. Жукова, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, А. Сорокіна, Є. Тихеева, К. Ушинський, Ф. Фрадкіна та ін.).

Перехід дитини від гри до навчання є поступовим, а повноцінна навчальна діяльність може сформуватися лише на основі ігрової діяльності. Спроможність під час навчання оволодівати інформацією на підставі її абстрагування та узагальнення спирається на достатньо розвинені в дітей уяву та символічну функцію, які мають сформуватися в неї у процесі сюжетно-рольової гри [5].

Завдяки повноцінній ігровій діяльності здорова дитина встигає «вичерпати» себе у грі й готова до пізнання світу в умовах нової, навчальної діяльності [1]. Здорова дитина інтенсивно залучається до ігрової діяльності, що забезпечує розвиток уяви, символічної функції, орієнтації на загальний зміст стосунків та дій оточуючих її людей, їх розуміння. Свого максимального розвитку гра досягає в дітей 6-річного віку. Як зазначає О. Запорожець [4], діти цього віку мають достатньо розвинену уяву, у них виникає здатність ставати на іншу точку зору, пов'язану зі зміною й урахуванням інших ролей.

У дошкільників із ЗНМ часто відмічається дещо знижений інтерес до гри та іграшок, недостатність творчої ініціативи, слабкість уяви та фантазії,

одноманітність і збідненість змісту гри. Їхні ігри стереотипні, переважно побутової тематики, через невміння висловити свою думку спілкування дітей під час гри недостатньо успішне. У більшості старших дошкільників із ЗНМ не сформована достатньою мірою саме сюжетно-рольова гра, отже, на момент вступу таких дітей до школи їхня ігрова діяльність не досягає необхідного рівня зрілості. Недорозвиненість ігрової діяльності обумовлює недостатній рівень готовності дітей до шкільного навчання: у них відмічається несформованість пізнавальних потреб та інтересів, уяви, когнітивної та емоційно-вольової сфер (С. Валявко, М. Іпполітова, І. Мартиненко, О. Мастюкова, Н. Новотворцева, І. Смірнова, В. Тищенко, О. Усанова, О. Харитонова та ін.).

На підставі зазначеного виключно важливим є системний характер розвитку в дошкільників із ЗНМ ігрової діяльності. У корекційно-розвивальній роботі має застосовуватися система ігор та ігрових вправ, яка послідовно ускладнюється за змістом, цілями, дидактичними завданнями, правилами та ігровими діями дітей.

Розвиваючи в дошкільників із ЗНМ ігрову діяльність, необхідно постійно збагачувати тематику ігор, репертуар ігрових ролей.

Планування педагогом ігрової діяльності дітей при цьому передбачає:

- ретельний відбір змісту гри, чітке визначення цілей і дидактичних завдань, місця й умов проведення гри (під час логопедичного заняття, режимного моменту, у вільний час), взаємозв'язок ігрового методу з використанням словесних, наочних, практичних методів і прийомів корекційно-розвивального впливу;

- проектування етапів ігрової діяльності дітей, ігрової задачі, визначення ігрових дій, їх характеру й послідовності, ігрових правил і результатів гри;

- керівництво ходом гри і виконання дітьми поставлених цілей, дотримання ними встановлених правил;

- забезпечення активності дітей (особлива увага має приділятися стимулюванню пізнавальної та мовленнєвої активності, формуванню й закріпленню мовленнєвих умінь і навичок).

Підготовці дитини із ЗНМ до навчання у школі буде сприяти розвиток її ігрової діяльності з орієнтацією на такі компоненти майбутньої навчально-пізнавальної діяльності, як мотиваційно-цільовий, організаційно-орієнтувальний, змістовно-процесуальний, регулятивний, контрольно-оцінювальний.

Слід зважати, що навчання у школі пов'язане з оволодінням дитиною різноманітними складними формами навчально-пізнавальної діяльності. Це вимагає від дитини спроможності засвоювати значну за обсягом і складністю інформацію, цілеспрямовано та достатньо тривало спостерігати

за предметами і явищами (уважно слухати та щось розглядати), здійснювати доволі складні для неї розумові дії (порівнювати, виявляти суттєве, робити узагальнення, визначати послідовність практичних та розумових операцій).

Важливим психічним новоутворенням дитини, яка приходить до школи, має бути спроможність певною мірою здійснювати довільну регуляцію своєї поведінки (у дитини, яка готова до шкільного навчання, довільність виявляється і в сприйнятті, і в організації уваги, пам'яті, мислення, уяви тощо).

Підкреслимо те, що успішність оволодіння дитиною із ЗНМ базовими навчальними навичками безпосередньо залежатиме від сформованості в неї гнозису, праксису, розумових операцій, зорово-просторових та часових уявлень, емоційно-вольової сфери й наявності певного життєвого досвіду, що відображає необхідний для подальшого розвитку обсяг знань про навколишній світ.

У процесі формування писемного мовлення діти мають опанувати вміннями вичленовувати та оперувати різними одиницями мови (реченням, словом, складом, фонемою, буквою), реалізовувати графомоторні програми, розв'язувати певні лексико-семантичні, граматичні, орфографічні завдання під час розгортання внутрішнього мовлення у зв'язне оформлене висловлення. При опануванні арифметичними навичками мають навчитися встановлювати певні кількісні, просторові, часові зв'язки, використовувати символи тощо.

Як показує досвід, заважати формуванню в дітей із ЗНМ писемного мовлення можуть недоліки усно-мовленнєвої бази (що виявляється в певній недостатності лексико-граматичних узагальнень, недоліках звуковимови, низькому рівні сформованості фонематичного сприймання, фонематичних уявлень, навичок мовного аналізу та синтезу, навичок зв'язного мовлення), функціональної бази (недостатній розвиток уваги, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, дрібної моторики), операціональної бази (несформованість елементарних загальнонавчальних і спеціальних навчальних дій). Труднощі оволодіння арифметичними навичками часто пов'язані з недостатнім розвитком у дітей мисленнєвих функцій, імпресивного мовлення (труднощі сприймання змісту завдання на підставі недостатнього розуміння семантичних та логіко-граматичних зв'язків), слухомовленнєвої й словесно-логічної пам'яті, зорово-просторових, часових уявлень. Низький рівень засвоєння програми пов'язаний із численними помилками учнів при встановленні параметрів об'єктів, числових, логіко-граматичних та інших зв'язків під час сприймання навчальної інформації.

З урахуванням вищезазначеного підготовка дітей до навчання у школі повинна бути системною та комплексною і, відповідно, включати:

- розвиток усіх сторін мовленнєвої системи, навичок зв'язного мовлення, уваги, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, моторної та емоційно-вольової сфер;
- формування позитивної мотивації навчальної діяльності;
- формування передумов навчальної діяльності (умінь сприймати, запам'ятовувати, виконувати інструкції, планувати роботу, виконувати її зосереджено, до кінця, орієнтуватися під час роботи на систему правил, діяти за зразком, здійснювати елементарні перевірні дії);
- цілеспрямоване формування лінгвістичних та логіко-математичних здібностей;
- формування пізнавальної активності та самостійності.

Слід зважати на ослабленість та уповільненість психофізичного розвитку багатьох дітей із ЗНМ, що часто пов'язані з резидуальною органічною патологією ЦНС.

На цій підставі і в дошкільному закладі, і в школі необхідно:

- реалізовувати індивідуальний підхід до дітей;
- правильно планувати види та обсяг різних видів навантаження;
- цілеспрямовано формувати в учнів навчально-організаційні вміння й навички (за Ю. Бабанським);
- створювати позитивну атмосферу на заняттях, учити дітей бути дружніми та готовими до співпраці;
- забезпечувати комфортні умови для виконання корекційно-розвивальних завдань, попереджувати фактори шуму, відволікання дітей під час роботи на несуттєве тощо;
- включати у структуру заняття елементи психоемоційного розвантаження, зокрема фізкультхвилинки.

Підготовка дітей із ЗНМ до школи має сформувати в них ті здібності, які слугуватимуть підґрунтям для розбудови системи шкільного навчання. З одного боку, ми маємо спиратися на те, що навчання повинно бути доступним для дитини, відповідно, враховувати її «зону актуального розвитку». З другого боку, як указує Л. Виготський [2], навчання тільки тоді буде виконувати свою позитивну роль, коли буде йти попереду розвитку. Автор зауважує, що «тоді воно пробуджує і викликає до життя цілу низку функцій, які знаходяться у стадії дозрівання, лежать у зоні найближчого розвитку... Навчання стає найбільш плідним тільки тоді, коли воно здійснюється в межах періоду, що визначається зоною найближчого розвитку» [2, 252].

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Позитивні можливості навчання дітей у школі будуть виявлятися тоді, коли вони відповідатимуть їхнім психофізіологічним особливостям та тим здібностям, що мають сформуватися в них у процесі підготовчої роботи в дошкільній освітній ланці. Зазначене завдання активізує пошук шляхів підвищення ефективності підготовки дітей до шкільного навчання.

Всебічна підготовка дітей до школи при реалізації системного, комплексного, діяльнісного підходів сприятиме більш свідомому прийманню ними нової соціально-психологічної позиції, формуванню позитивного ставлення до навчання. Це має забезпечити більш успішне опанування ними базовими навчальними навичками, профілактику порушень у них писемного мовлення, дискалькулії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте : психологическое исследование / Лидия Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
2. Выготский Л. С. Исследование развития научных понятий в детском возрасте / Лев Выготский // Мышление и речь. – М. : Лабиринт, 1996. – С. 184–295.
3. Голуб Н. М. Корекція порушень писемного мовлення в дітей молодшого шкільного віку: монографія / Наталія Голуб. – Харків : Майдан, 2014. – 366 с.
4. Запорожец А. В. Психическое развитие ребенка / Александр Запорожец // Избр. психол. труды : в 2-х т. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1986. – 266 с.
5. Психическое развитие младших школьников / под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1990. – 160 с.

РЕЗЮМЕ

Голуб Н. М. Подготовка детей с ОНР к обучению в школе.

В статье рассмотрены трудности, с которыми сталкиваются дети с общим недоразвитием речи (ОНР) в школе; определены механизмы возникновения у них таких нарушений, как дислексия, дисграфия, дискалькулия. Ввиду того, что у детей с ОНР наблюдается недоразвитие вербальных, невербальных функций, ведущей деятельности, подготовка их к школе должна реализовывать системный, комплексный, деятельностный подходы. Необходимой является работа по коррекции и формированию у них всех сторон речевой системы, развитию гнозиса, праксиса, мнестических, мыслительных процессов, а также эмоционально-волевой и моторной сфер.

Ключевые слова: *общее недоразвитие речи, младшие школьники, подготовка к школе.*

SUMMARY

Golub N. Preparation of children with the general underdevelopment of speech for studying at school.

In the article there were considered the difficulties faced by children with the general underdevelopment of speech (GUS) while entering school. With a focus on school maturity criteria, the article stated on those minuses of oral speech, functional, operational base, which cause the unsuccessfulness of the children with GUS in learning basic academic skills. There were defined the mechanisms of occurrence of such disorders as dyslexia, dysgraphia, dyscalculia. Taking into account the systemic nature of speech disorders of children with GUS, the article discovered the speech preparation directions of children for school.

An important aspect of correctional and developing work is to form different activities of the preschool children with GUS, especially the game activities, as the leading activity of the preschool children. While preparing children for school there should be promoted such components of teaching and learning activity, as motivational and target, organizational and oriented, content and procedural, regulatory, control and evaluation.

Considering the fact that children with GUS could have underdevelopment of both verbal and nonverbal functions, their preparation for school should implement a systematic and comprehensive approach. The necessary work is not only about the correction and formation of their phonetic and phonemic, lexical and grammatical structure of speech,

coherent speech skills, but also about gnosis, praxis, mnemonic and thinking processes and also emotional and volitional and motor regions.

The article also focused on the fact that many children with GUS inherent weakening, slowness of mental and physical development, which are often associated with residual organic pathology of the central nervous system. In order to prevent psycho-emotional overload of the children with GUS, teachers should take into account their physiological, personal characteristics, health and social situation of the development.

Only under the condition of comprehensive preparation of children for school, it is possible for children with GUS to adopt deliberately the new social and psychological position, to bring up positive attitudes to school education.

Key words: *general underdevelopment of speech; primary school children, preparation for studying at school.*

УДК 796.011.3 (075)

А. І. Кравченко, Д. І. Балашов
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

РОЛЬ ГІМНАСТИЧНИХ ВПРАВ У КОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ ЗІ СЛАБОЧУЮЧИМИ ДІТЬМИ

У статті висвітлено особливості фізичного розвитку дітей із вадами слуху. Обґрунтовано доцільність використання гімнастичних вправ у корекційній роботі зі слабочуючими дітьми. Висвітлено аналіз досліджень зазначеної проблеми вітчизняними та зарубіжними фахівцями з медичного, фізичного, педагогічного, психологічного, корекційно-реабілітаційного напрямів. У тексті публікації описано види гімнастичних вправ, які доцільно використовувати в роботі зі слабочуючими дітьми та їх роль у процесах корекції та профілактики порушень фізичного розвитку, а також визначено значення гімнастичних вправ у процесі навчання та виховання зазначеної категорії дітей.

Ключові слова: *гімнастичні вправи, слабчующі діти, фізичний розвиток, фізичне виховання, корекція, компенсація, реабілітація, профілактика.*

Постановка проблеми. У наш час постійно підвищується інтерес до проблеми освіти слабчующих дітей. Фізичне виховання дітей із порушеннями слуху є одним із важливих напрямів корекційно-педагогічної роботи, що знаходиться в тісному зв'язку з усіма іншими сторонами виховання та навчання.

Правильно організоване фізичне виховання створює основу для зміцнення здоров'я дітей, розвиває активність, підвищує працездатність, стає базою для успішного проведення корекційно-виховної роботи.

Важливого значення у фізичному вихованні слабчующих дітей надається використанню гімнастичних вправ. Проте це питання, на нашу думку, є не повною мірою дослідженим та недостатньо висвітленим у науково-педагогічній літературі.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження провідних вітчизняних та зарубіжних учених засвідчують про високі компенсаторні можливості дитячого організму (Н. Г. Байкіна, В. Л. Бондар, Р. М. Боскіс, Л. С. Виготський,